

УДК 349.2

Тетяна Занфірова,*докт. юрид. наук, професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ПРАЦІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті розкрито питання забезпечення свободи праці в умовах воєнного стану з урахуванням останніх змін у законодавстві України про воєнний стан. Запропоновано концептуально новий підхід до сутності й законодавчого визначення трудової повинності. Зауважено на необхідності закріплення конкретних вимог для прийняття рішення уповноваженими суб'єктами про введення трудової повинності на певній території.

Ключові слова: антитерористична операція, воєнний стан, право на працю, працівник, принцип, свобода праці, трудові правовідносини.

Метою статті є визначення впливу умов воєнного стану на можливості реалізації громадянами свободи праці в Україні. Обрана тема є актуальною, зважаючи на те, що Україна перебуває в умовах воєнного конфлікту, який нині відбувається на сході держави, а під час виступів уповноважених осіб висувуються гіпотези про запровадження на нашій території режиму воєнного стану. У результаті його введення, зрозуміло, низка прав громадян можуть бути суттєво обмежені. Виникає цілком логічне питання щодо забезпечення принципу свободи праці громадян у таких умовах, адже такий принцип є яскравим показником демократичності й соціальності держави. Разом із тим дія принципу свободи праці в умовах воєнного стану в доктрині трудового права до сьогодні недостатньо досліджена, однак тим більше порушене питання потребує вивчення, оскільки правове регулювання цього правового режиму було нещодавно змінене, а, ще раз підкреслимо, саме запровадження воєнного стану може відбуватись у нашій державі в короткостроковій перспективі. Також натеper в Україні ще триває реформа трудового законодавства, котра гальмується в результаті деструктивного впливу агресивної політики Росії, що негативно позначається й на ринку праці, який не був підготовлений до таких екстраординарних проблем. У зв'язку з цим уважаємо, що правові норми про режим воєнного стану мають бути піддані критичному науковому аналізу на предмет їх життєздатності та відповідності принципу свободи праці, уникаючи можливих проблем із забезпеченням цієї свободи в разі запровадження воєнного стану. Ця стаття має певною мірою вирішити окреслені питання.

Досягненню поставленої мети в процесі наукового пошуку буде сприяти аналіз точок зору українських і зарубіжних фахівців і вчених, що вже раніше розглядали це питання (В.І. Анішина, М.А. Горелко, З.Н. Дадашов, Н.В. Драган, О.Я. Лаврів, І.Д. Сліденко, Б.І. Сосна,

О.В. Смирнов, Н.К. Шаптала, В.І. Шишкін та ін.), вивчення положень чинних нормативно-правових актів України, що характеризують свободу праці в період воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Воєнний стан – це особлива антропома умова, у разі настання якої дія принципу свободи праці суттєво змінюється. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII, під поняттям «воєнний стан» розуміється особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності й передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина й прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Указаний законодавчий акт передбачає, що правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, зазначений Закон та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України. При цьому в ст. 8 Основного Закону України проголошується, що Конституція має найвищу юридичну силу й закони та інші нормативно-правові акти приймаються на її основі й повинні їй відповідати. В аспекті вказаного важливо звернути увагу на те, що ст. 43 Конституції передбачається, що кожен має право на працю, а держава має забезпечувати та захищати це право. При цьому в ст. 64 конституцієтворець проголосив, що конституційні права і свободи людини та громадянина не можуть бути обме-

жені, окрім випадків, що передбачені Конституцією України.

Разом із тим у ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» закріплюється правило, відповідно до якого в державі або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів АР Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини та громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану. Зважаючи на те, що перелік конституційних прав, що не можуть бути обмежені в разі воєнного стану, передбачений ч. 2 ст. 64 Конституції України, доходимо висновку, що в указаній нормі йде мова саме про обмеження тих конституційних прав, які передбачені президентським указом, за умови, що всі вказані в документі права та свободи, які мають бути обмежені, не передбачені в указаній конституційній нормі. Тобто своїм указом Президент України повноважний, наприклад, зобов'язати працездатних громадян працювати чи заборонити працювати представникам окремих груп осіб.

Окрім того, вказівка на примус громадян до праці у воєнний стан може міститись в указі Президента України з тих підстав, що такий примус за умови введення воєнного стану не вважається примусом. У ч. 3 ст. 43 Конституції прямо зазначається, що, з одного боку, використання в нашій державі примусової праці забороняється, з іншого боку, робота чи служба, яку повинні виконувати особи відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан, не вважається примусовою працею. На цій підставі в ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» серед заходів правового режиму воєнного стану називається трудова повинність для працездатних осіб, під якою, відповідно до урядової постанови від 13 липня 2011 року № 753, розуміється короткостроковий трудовий обов'язок на період мобілізації й воєнного часу з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного, природного та воєнного характеру, що виникли в період воєнного стану, і їх наслідків, що не потребує обов'язкової згоди особи, стосовно якої запроваджується такий трудовий обов'язок.

Указана трудова повинність поширена на всіх працездатних осіб, у тому числі на осіб, котрі не підлягають призову на військову службу, які: 1) за віком і станом здоров'я не мають обмежень до роботи в умовах воєнного стану, а саме: безробітні та інші незайняті особи; працівники функціонуючих в умовах воєнного стану підприємств (за погодженням із їхнім керівниками), котрі не залучені до виконання мобілізаційних завдань (замовлень) і не зараховані до складу позаштатних (невоєнізованих) формувань цивільного захисту, – у порядку переведення; особи, зайняті в особистому селянському господарстві; студенти вищих, учні та слухачі професійно-технічних навчальних закладів; особи, які забезпечують себе

роботою самостійно; 2) не були залучені до роботи в оборонній сфері та у сфері забезпечення життєдіяльності населення; 3) не були заброньовані за підприємствами, установами й організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану. При цьому порядок залучення працездатних осіб в умовах воєнного стану до спеціально корисних робіт і питання їхнього соціального захисту з урахуванням вимог закону визначаються Кабінетом Міністрів України в Постанові від 13 липня 2011 року № 753.

За наявності умов, які суб'єктивно оцінюються певними уповноваженими суб'єктами влади (адже конкретні вимоги, що є умовами для запровадження трудової повинності, законодавством чітко не окреслено) й, відповідно, визначаються ними як такі, що обумовлюють запровадження трудової повинності всіх працездатних громадян, які за законодавством можуть залучатись до суспільно корисних робіт, принцип свободи праці стає умовністю, а його поширення на осіб – або привілеєм, або результатом збігу обставин. І таке є цілком очевидним, адже воєнний стан напругу пов'язаний із політичною доцільністю, хоча його реалізація повинна не суперечити Конституції та базовим стандартам прав людини. Подібна позиція також висловлюється в окремій думці судді КСУ І.Д. Сліденка стосовно Висновку КСУ у справі за зверненням ВРУ щодо відповідності доопрацьованого законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам ст. ст. 157 і 158 Конституції України [1, с. 183], у якій наголошується на очевидності того, що «питання про запровадження воєнного стану лежить у площині політичної доцільності, відповідно до якої діє Президент України, однак це не має ніякого відношення до фактичних обставин та до вимог Конституції України й чинного законодавства». Суддя Конституційного Суду України Н.К. Шаптала вважає, що з аналізу конституційних норм і Закону України «Про правовий режим воєнного стану» «вбачається, що навіть за наявності в державі деяких умов для введення воєнного стану, закріплених у ст. 1 Закону, це не дає підстав для висновку, що в державі існує воєнний стан» [2, с. 103]. У свою чергу, в окремій думці стосовно Висновку КСУ у справі за зверненням ВРУ про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України та суддів вимогам ст. ст. 157 і 158 Конституції України суддя В.І. Шишкін наголошує на тому, що, наприклад, для визнання існування умов воєнного або надзвичайного стану Конституційному Суду України не обов'язково орієнтуватися на наявність акта про його введення. «Умови воєнного або надзвичайного стану існують об'єктивно, породжуючи притаманні такому стану правові відносини, і не залежать від суб'єктивної позиції тих, хто відповідно до своїх конституційних повноважень має на них реагувати введенням цього стану, однак не вдається до таких дій. Саме умови воєнного стану визначені нормативно-правовими актами і є підставами для

його оголошення. Такі явища, як умови воєнного стану і введення воєнного стану, пов'язані між собою, але не є тотожними. Прийняття або неприйняття акта про введення воєнного стану є лише питанням політичної доцільності, що не може підмінювати об'єктивну наявність правових умов» [3].

Умовний характер введення воєнного стану також позначається й на умовності запровадження трудової повинності, що за своєю сутністю є примусовою працею, оскільки відповідає критеріям примусу, однак не вважається такою лише тому, що Конституція прямо вказує на те, що цю повинність не можна вважати примусом, незважаючи на те що в особи, яку примушують працювати, немає можливості відмовитись від такої роботи, якщо вона належить до групи осіб, представників яких можна примушувати до виконання суспільно корисних робіт. Тобто було б коректніше в Конституції визнати встановлення трудової повинності в умовах воєнного стану як примусової праці, а дію принципу свободи праці в таких умовах – обмеженою, при цьому зробити наголос на тому, що такий примус і вказане обмеження є виправданими самим фактом воєнного стану: особи обмежуються у праві на працю та в праві не працювати взагалі лише тому, що від їхньої праці залежить обороноздатність держави, особи, які уповноважені всіма громадянам, зокрема, захищати життя і здоров'я цих громадян. І якщо філософські підходи до необхідності держави, її ефективності та справедливості війни не є предметом нашого дослідження, то лише додамо: визнання трудової повинності в умовах воєнного стану як виправданої примусової праці для самозбереження громадян розставило б усі «крапки» над спірністю зазначеної вище конституційної норми та можливої агресивної державної політики зайнятості в умовах війни.

Окрім того, також необхідно звернути увагу на те, що, хоча особи, яких залучають до суспільної корисної праці, не мають можливості відмовитись від такої, їм виплачується компенсація за використання їх праці відповідно до законодавства про працю, з ними укладається строковий трудовий договір, а саме залучення вказаних осіб до суспільно корисних робіт не допускається на радіаційно або хімічно забруднених територіях, у районах ведення бойових дій, виникнення небезпечних і особливо небезпечних інфекційних хвороб, місцях розташування вибухонебезпечних предметів, а також на необоронюваній місцевості. На цій підставі ч. 3 ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» зазначається, що в процесі трудової діяльності осіб, щодо яких запроваджена трудова повинність, повинні забезпечуватись дотримання таких стандартів: 1) мінімальна заробітна плата; 2) мінімальний термін відпустки й час відпочинку між змінами; 3) максимальний робочий час; 4) урахування стану здоров'я особи тощо. Тобто трудова повинність в умовах воєнного режиму характеризується примусом до праці, яка повинна здійснюватися працівниками з максимальними зусиллями, а віддача працівнику від цієї праці має бути гранично мінімальною. Окрім того, варто також звернути увагу на те, що за працівниками, залученими до

виконання суспільно корисних робіт, на час виконання таких робіт зберігається попереднє місце роботи (посада), хоча така гарантія вичерпується після 12 місяців із моменту початку виконання своєї трудової повинності.

Висновки

Отже, підводячи підсумок викладеному, наголосимо, що принцип свободи праці поширений на всіх людей, у зв'язку з чим усі люди володіють, користуються та розпоряджаються цією свободою, однак у разі запровадження воєнного стану особи, котрі перебувають на території, на якій уведено цей правовий режим, позбавляються частки свободи праці на користь публічних потреб та інтересів: воєнний стан передбачає запровадження трудової повинності, що за своєю сутністю є примусовою працею, оскільки відповідає критеріям примусу, однак не вважається такою, оскільки Конституція прямо вказує на те, що цю повинність не можна вважати примусом. Разом із тим уважаємо за доцільне в Конституції визнати встановлення трудової повинності в умовах воєнного стану як примусової праці, а дію принципу свободи праці в таких умовах – обмеженою, при цьому зазначити, що такий примус і вказане обмеження є виправданими самим фактом воєнного стану: особи обмежуються у праві на працю та в праві не працювати взагалі лише тому, що від їхньої праці залежить обороноздатність держави. Такий підхід дав би змогу певною мірою запобігти веденню агресивної політики держави щодо вказаного принципу в означених умовах. Також зауважимо на тому, що необхідне чітке законодавче визначення конкретних вимог, які є достатніми умовами для запровадження трудової повинності, замість наявної нині суб'єктивної оцінки уповноважених суб'єктів щодо прийняття відповідного рішення.

Список використаних джерел:

1. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України щодо відповідності доопрацьованого законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України 02.02.2016 // Вісн. КСУ. – 2016. – № 2–3. – С. 183.

2. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шапталі Н.К. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 27.01.2016 // Вісн. КСУ. – 2016. – № 2–3. – С. 103.

3. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В.І. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України та суддів вимогам ст. ст. 157 і 158 Конституції України від 23.06.2015 // Офіц. вісн. України. – 2015. – № 53. – Ст. 1725.

В статье раскрыты вопросы обеспечения свободы труда в условиях военного положения, учитывая последние изменения в законодательстве Украины о военном положении. Предложен концептуально новый подход к сущности и законодательному определению трудовой повинности. Замечена необходимость закрепления конкретных требований для принятия решения уполномоченными субъектами о введении трудовой повинности на определенной территории.

Ключевые слова: антитеррористическая операция, военное положение, право на труд, работник, принцип, свобода труда, трудовые правоотношения.

In the article the question of freedom of labor under martial law, given the recent changes in legislation of Ukraine martial. A conceptually new approach to nature and the legal definition of labor. Comments on the need to consolidate the specific requirements for decision authorized entities on the introduction of labor in a particular area.

Key words: anti-terrorist operation, martial law, right to work, employee, principle of freedom of labor, labor relations.

